

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵԶՆԿՆՈՅ՝ ԵՂԵՂ ԿՈՄ ԸՆԴԳԻԵՄ ԸՂԵՆԳՈՑ,
ԳՈՐԺՈՑԵՆ՝ ԶՈՐԻՆՄԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ
ՎԱՆԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

(Հարստիւն-Բիւն)։

2. Այս պատճառներուն համար երբ «ընդգէմ աղանդոց» գործը քննադատելու կը սկսիլը՝ ամեն բանէ յառա՛ գործութեան ժամանակին ինդիրը կ'ըլլէ մեր առջեւ։ Առ ի չգոյ՛ն հնազոյն արտաքին վկայութեանց՝ քննադատական հետազոտութիւնը ստիպուած է ներքին վկայութեանց դիմել։ Ուստի՛ եւ հետազոտողը գրքին մէջ այնպիսի տեղեր կը փնտռէ՝ որոնք յոյն գրքին յօդանուն ժամանակակից գէպքերը կ'անարկեն, եւ նմանապէս այնպիսի թուականներ՝ որոնք գոնէ մերձաւորապէս կարենան ցուցնել՝ թէ գիրքն որ թուականէն ետքը չէր կրնար գրուիլ։ Այսպիսի տեղեր ու թուականներ բաւական կան։

Կաման յոյն ջատագովներու՝ ստիպուած էր մեր հաւատոյ հայ պաշտպանը կուռիլ աստղաբաշխական ցնորքներուն դէմ, որոնց համեմատ աստղապ գիրքն ու ընթացքը մարդկան բախտը կ'որոշեն։ Այս առթիւ մատենաիշ կ'ընէ այն ժամանակաշրջանն ընդարձակօրէն, յորում ջատագովութիւնը յօրինուած է։ Այսինքն՝ ժողովրդեան մէջ տարածուած ու այս անտիապաշտ կարծիքը՝ թէ առիւծն աստղադասան մէջ եղած ատեն ծնանիլը՝ նշան է ապագային թագաւորական պատուոյ հասնելու։ Հաւատոյ հայ պաշտպանն այս յիմարութիւնը կը ցրէ մատնացոյց ընելով, որ Սուրբ Գրոցը համաձայն՝ Հրէից, Բաբելացոց ու Ասորոց մէջ գահը ժառանգելու իրաւունքն ոչ թէ աստեղատուններէն, այլ թագաւորական ցեղին անդրանիկն ըլլալէ կախում ունէր։ Եւ գահը ժառանգելու այս իրաւունքը մինչեւ ցայսօր Սասանեանց մէջ տիրող օրէնք է, կ'ընէ Եփեմիլիսոսըը շարունակելով՝։ Ուրեմն՝ «ընդգէմ աղանդոց» գիրքը Սասանեանց (226—642) ժա-

մանակը յօրինուած է։ Բայց այս ժամանակամիջոցն այն աստիճան ընդարձակ է, որ գրքին յօրինման ժամանակն որոշելու համար շէնք կրնար ասով գոհ ըլլալ։ Ուստի՛ եւ պարապ աշխատութիւն չէ՝ երբ ճիշդ ժամանակն որոշելու համար կուտան մը կը փնտռենք։ Որովհետեւ ջատագովութեանն չորրորդ գիրքը Մարկիկոնի դէմ կը մարառի, ուստի՛ եւ այնպիսի ժամանակ մը գրուած ըլլալու է, յորում հայ բրիտանոնութիւնը Մարկիկոնի աղանդին ընդհարած է։ Այս պատճառաւ կը հարցնենք։ Մարկիկոնի հերձուածին մուտն երբ հայկական եկեղեցւոյ կը սպառնար։ Հայ պատմագիրներու պատմական տեղեկութեանց նայելով՝ յամենայն դէպս 485էն յառաջ ըլլալու է։ Ղազար Փարպեցի՛ Վահանայ գրած թղթոյն մէջ՝ իւր ժամանակը գոյութիւն ունեցող հերետիկոսական աղանդները յանուանէ յառաջ բերած ատեն ոչ Մարկիկոնի եւ ոչ Մարկիկոնեանները կը յիշէ։ Անարաւոյս կը յիշէր, թէ թուղթը գրած կամ Վահանայ մարդպանութեան (485—510) ժամանակներն այս աղանդն այնպիսի նշանակութիւն մ'ունենար, որ ի վիճակի ըլլար իրեն դէմ պատասխանատուութիւն մը գրել տալ։ Թէ Մարկիկոնեանց ի հայս երեսան ելլելը՝ 510էն ետքը չի կրնար դուրսիլ, այլ հարկ է որ 485էն յառաջ գրուի՝ Թէոդորեոսն Կիւրացոյ 449ին լեւոն քահանայապետին գրած թղթին յայտնի կը տեսնուի՝, ինչու որ այս թղթին կ'իմանանք որ այս աղանդը Եւ դարուն կեսերն Ասորիքի մէջ տակաւին զօրաւոր ընդդիմադրութեան պէտքը գգալի կ'ընէր։ Կ'երեւայ թէ եկեղեցւոյ ծոցը դառնալ չուզող Մարկիկոնեանք քիչ մ'եղբը Մանիքեականութեան յարած ըլլան՝, Հայոց՝ Ասորոց դրացի ըլլալը, երկակողմանի յարաբերութիւններն ու մարկիկոնեան աղանդոյն տարածուելու համար ըրած ճիգն, մեծապէս հաւանական կ'ընեն՝ թէ այս աղանդն Հայոց կաթողիկոսայ հաւատքին դէմ ալ գրեթէ միաեւոյն ժամանակ կուռուելու սկսաւ։ Արդեօք կարելի՛ է բոնել թէ այստեղ ալ այս աղանդը քիչ մ'եղբը Մանիքեականութեան յանգեցաւ։ Սաշափը ասոյց է, որ Ղազար Փարպեցիի մինչ այս աղանդը չի յիշեր, Մանիքեականութիւնն իւր իւր ժամանակը գոյութիւն ունեցող աղանդ յառաջ կը բերէ՝, Գարպեցւոյն եւ Թէոդորե-

անդուի՝ «Թէլալով ի Սորաբնի օւ Եղազնի այս իշխոյ», եւն. Ջրափորտի փորձ վրայ՝ «Թէլալով ի Թաւառի օրդի՝ Օլտառի, իտար Գորթանի ի ինչոյսան» ինքնամանի վրայ՝ «Թէլալով ի Թաւառի, իտար Ռի» (— 1560) Գորթանի ինչոյսան, ջանգալներդ միոյն վերայ. «Թէլալով ի Սիգառի օրդի՝ Սիլի Գորթանի ինչոյսան իւ. Ռճ2Գ», (— 1734) — Սաւրի օր եկեղեցւոյ մը մէջ՝ որ ըստ պատմութեան 1734ին տակաւին կանոնաւ եր, կը գանուէր աշտանակ մը կամ նաեւ անոր պատմականութիւնը (— 621) թուականի արձանագրութեամբ. թէ ի սոյլգ՝ մը այժմ։

1 Եփեմիլ. Բ. Ժ. Էջ 160։

1 Մատենագրութիւնը, էջ 658։

2 ep. 113 Migne P. gr. LXXVIII 1816։

3 Fessler, Marcion, Kirchenlex. VIII, Իւն. 871։

4 ԱԳ. յիշեալ տեղն՝ որ խանգարուած կ'երեւայ

սոսի այս վկայութիւնները հնարաւոր կ'ընեն սա եղբակացութիւնը հանել՝ թէ «Ընդդէմ աշխարհոց» գիրքը եւ դարձեալ վերջին՝ 3-էն յետագայ յօդոսներէն է։ Այնչափ աւելի ապահովութեամբ կրնանք այս եղբակացութիւնը հանել, որչափ որ քանի մ'ուրիշ յայտարար շնաններ ալ Ղազարու եւ Կիրացոյն տուած տեղեկութեանց հետ կը միանան եւ ասանցմէ հանուած հետեւութիւնները կը հաստատեն եւ Ճշգիւ կ'որոշեն։ Գարձեալ աստղաբաշխական անտիպալատութեան դէմ մղուած պայքարն է, որ յօդոսն ժամանակն որոշելու նպատակով տեղեկութիւն մ'իւր մէջը կ'ամփոփէ։ Քաջաւորի մը մերձաւոր մահն՝ աստեղագէտք Կոնստանտինովսկու մասնին կը հետեւցնէին։ Հայ ջատագովոյ այս աւելորդապաշտութեան վրայ ծիծաղելով կ'ըսէ՝ թէ թեոդոս կայսեր ժամանակն այս բանն երկու անգամ եղած է, «որպէս ասեմն» եւ սակայն կայսրը մեռած չէ՝։ «Որպէս ասեմն» ըսելէն կը ստեմուի, որ այնպիսի կայսր մը հետ գործ ունիք, որ գրքին յօդոսն ժամանակը դեռ կ'ապրէր։ Եւ պատասխանին ամբողջ ծանրութիւնն ասոր վրայ կեցած է։ Չենք կրնար ընդունիլ թէ աստեղագէտք, որոնցմէ կ'անուոյնել այս օրինակը, վաղեմի չլայողած գուշակութիւնները շատ տարիներ ետքը տարածած կամ յիշած ըլլան։ Ըստ այսմ՝ քանի որ աստղաբաշխական սխալանքն ապրելէն կը ցուցուի, շատ կարեւոր է գիտնալ, թէ այստեղ յիշուած թեոդոսն որ թեոդոսն է։ Տարակցաւ չկայ որ թեոդոս Գ.ը չէ, որ քիչ ժամանակ (716—717) միայն թագաւորեց, ասոր ժամանակը Սասանեանց տերութիւնն՝ Արաբացոց յարձակմանց բերմամբ շատոնց կործանած էր։ Թեոդոս Մեծն ալ չի կրնար ըլլալ՝ Ասոր թագաւորութեան ժամանակները լեզուի այսպիսի պարճութեամբ եւ այնպիսի ծանօթութեամբ յունական մատենագրութեան եւ Ս. Գրոց ըստ Եօթնասնից (բայի վարը յատար բերուելիք ուրիշ պատճառներէ) Հայ պատասխանատուութիւն մը չէր կրնար գործիչ՝ Ուրեմն՝ յիշուողը միայն թեոդոս Բ.ը (408—

450) կրնայ ըլլալ։ Այսու «Ընդդէմ աշխարհոց» գրքին յօդոսն ժամանակն Ե. դարու առաջին կիսուն կ'իյնայ։ Աւելի ճշդը ըլլալու համար պէտք ենք ըսել՝ թէ գործոյս յօդոսն հնարաւոր ժամանակի վերջնականէն է 449 տարին։ Քրիստոնէութեան հաւատոյ Հայ պաշտպան իւր գործոյն երկրորդ գրքին մէջ կը գանգատի՝ թէ պարսկական (զուանական) կրօնի վարդապետութիւնն եղծանելը շատ դժուար է, ինչու որ պարսիկ մոգերն իրենց կրօնին վրայ գիրք դրած չըլլալով՝ ամէն կողմանէ փախուստ կրնան տալ։ Արդ՝ Ղազար փարպեցի¹ եւ Եղիշէ² կը պատմեն՝ որ Յակոբեար Բ. ի հրամանաւր պարսկական կրօնի վարդապետութեանց գրաւոր մէկ օրինակը տրուեցաւ Հայոց՝ հրաւիրելով զիրենք քրիստոնէութիւնն արանալու։ Արաւշատու³ ժողովոյն մէջ Պարսից վարդապետութեանց հերքում մը եւ քրիստոնէութեան ջատագովութիւն մը յօդոսն վրայ կ'ապրէր։ Հայ եպիսկոպոսք ու պաշտակա՞նք Արքայից արքային զեկեցին։ Չի կրնար ըսուիլ՝ թէ «Ընդդէմ աշխարհոց» գործոյն հեղինակը Պարսից արքային օրոյն հրաւիրագիրն իմացած կամ անոր վրայ բան մը ըսած չըլլայ։ Բովանդակ ազգը իմացաւորին այն պահանջները լսելով զայոցացման աղաղակ արձակեց։ Իրենց երկրին արեւելքի ընկճողներէն կախում ունենալուն վրայ՝ ազգին ազատութեան սէրը խոր ցաւեր զգաց։ Ատեւութիւնը բորբոքեցաւ։ Ամէն կողմանէ ժողովուրդը վազեց հաւատոյ եւ ազատութեան համար մարտ մղելու, մարտ մը՝ որ թէեւ քիչ տանելուան մէջ չաչոց երկիրն ծովացեալ կրնամք պիտի ուռգէր, սակայն Հայկայ որդւոց ալ «մարտիրոս ազգ» ըլլալու պատուոյն պսակը պիտի ստանար։ Մինչ ազգի մը կենաց աղիքներն այսպէս դէգաղեց կը կուտային ու կը բարձրանան, անկարելի է որ մտաւորապէս ամէնէն աւելի բարձր գիրք ունեցող անձինք — որոնցմէ էր եւ «Ընդդէմ աշխարհոց» գործոյն հեղինակը — չնայէին թէ որ տեղէն կու գան մրկածին սեւաթուր ամպերու Պեղեքն է որ այս դէպքէն յառաջ գրած ըլլայ։ Այսպէս կը պահանջէ սա պարագան որ Եղիշէ՝ Պարզանաց այս պատերազմին պատմագիրը Պարսից յայտարարութիւնն ու Հայոց հերքումն իւր պատմութեանը մէջ առած է,

այսպէս է. «Եւ զկուսմբիկայ սարկի (մատենք?), որ եւ յեղ Մարի գիշերն անուանապիտեաց, ուստի եւ Մարի-քեցիք կուցան աշխարհաբաշխման»

¹ Անդ. Բ. Ժ. էջ 156:

² Տէմ. էջ 381 Ս. Գրիգոր Լուսաւորի ընծայուած Քառերուն համար, որոնք Ս. Մեծարայք են, տես Nirschl Patrol. Գ. էջ 223, Bardenhewer Patrol. էջ 547: Ազգամեզեղեպ վրայ տես Gutsehmied, kl. Schriften Գ. էջ 389. Kirchenlexikon d. 1348:

³ Անդ. Բ. Ժ. էջ 141:

⁴ Այս տեղին համեմատ Պարսից թագաւորն այս օրինակն իւր ճշգրտութեամբ Եւստիքիոսի հրատարակած է։ Անդ. էջ 136:

⁵ Մատենագրութիւնը, էջ 20:

⁶ Եղիշէ, Մատենագրութիւնը, էջ 22:

այնպէս որ այն գրութիւնը յաջորդ սերնդեան համար այլ եւս չէին կրնար կորսուիլ: Սոյնը կը պահանջէ սա երկրորդ պարագան ալ, որ եղիւն եւ Ղազար իրենց պատմագրութեանց մէջ Պարսից կրօնին ինչ ինչ վարդապետութիւնները կը շօշափեն, որոնց վրայ եղիւն իր ջատագովութեանը մէջ տեղեկութիւն չունի: Ռուբին¹ հաստատուն սահմանադրարեւոյ կարգ մը մեր ջատագովութեան յօդոյնման ժամանակին վերջին ծայրը կը գծեն եւ հեղինակը Ս. Հարց գառական ժամանակը կը փոխադրեն: Կը տեսնենք որ այս վերջին ծայրէն շատ հեռու չեն այն սահմանադրարեւոյ, որ պատմութեան գեանէն բարձրանալով՝ սկիզբն ալ կ'որոշեն: Սկզբան սահմանն որոշելու նուիրուած են հետեւեալ տողերը: Վերը տեսնենք որ ջատագովն աստղաբաշխական պատրանքն ինչպէս Ս. Գրոց վկայութիւններովը նմանապէս Սասանեանց տիրող թագաւորական տան գէպքերովն եւ ժամանակակից թէւդոս կայսեր պարելովը կը ցրէր: Ատարակայտ անոր համար իւր օրինակները Ս. Գրքէն եւ դրացի ու ժամանակակից իշխանական տներէ յառաջ կը բերէ, որովհետեւ կը յուսար որ Ս. Գրքէն ու ներկայէն առնուած գէպքերով իւր պայքարին ջանքսիրէ զորութիւն կու տայ: Սակայն Տարցընելու ենք թէ ինչու իւր բնիկ երկրին թագաւորներուն կեանքէն իրողութիւններ չ'առնուր: Ուղիղ պատասխանն այս ըլլալու է: Որովհետեւ հեղինակը 431էն ետքը գրեց իւր գիրքը: Եւ այս ատեն ալ Հայկական թագաւորութիւն չկար: 430ին Պարսիկները թագաւորութեան շուքն անգամ բարձած էին:

Հայոց քաղաքական դիրքին կուսհել տուածը ստուգութիւն կ'առնուի Հայ ազգին գիտական զարգացման վրայ հայեցուածք մ'արձակելու: "Նոգդեմ" աղանդոց, գրքին հեղինակը շատ մը յոյն եկեղեցական մատենագիրները զ. օր. Եպիփան, ալ կը գործածէ: Յոյն մատենագրութեան արտաբանութեանց այս ծանօթութիւնը կ'ենթադրէ Ս. Թարգմանչաց գործունէութիւնն, որոնց վրայ յօդուածիս սկիզբը խօսեցանք. եւ թարգմանչաց գործունէութիւնը 425—432 կամ 431 տարիներու մէջ կ'ենայ: Եթէ ուղիղ է այն անձանց տեսութիւնն որ կ'ենան թէ Ս. Գրքը նախ ասորերէնէ հայերէնի թարգմանուեցաւ եւ թէ վերջէն 431(432)ին եօթմանսնից մէկ օրինակը Հայոց

երկիրը բերուեցաւ, այն ատեն կարելի է հետեւընել՝ թէ այս ջատագովութիւնն 431էն ետքը յօրինուած է, որովհետեւ այս գրութեան հեղինակը Դանիելի երկրորդականն մասերը՝ զ. օր. հնոցի մէջ երից մանկանց երգած երգը գիտէ եւ կը գործածէ: Իսկ տասուին իւր 410ին Պողոթըրնիոս³ կ'ըսէ թէ տասորի բնագիրն այս երգը չունի:

Լեզուական յատկութիւնները կրնան վերոյիշեալ ցուցումները միայն զորացրել: Տարակայտ չկայ որ ոճոյն գեղեցկութիւնը մատենագրական այնպիսի ընդարձակ գործունէութիւն մը կ'ինթադրէ, որուն հետքը կարելի չէր 431էն յառաջ գտնել: Մետրոպոլիտան տարիներու մէջ գրուած ճառերուն համար Գետտեր⁴ կ'ըսէ. "Լեզուն միօրինակ է եւ ակն յայտնի կերպով վըշտաւ դարձուածոց մէջ: Աստուածը շատ սեղ միմէն է, ոճն՝ անոգրկ, լեզուն՝ խճուղուած ասորաբանութեամբ: Ամէն բան մատնանի կ'ընէ որ առաջին փորձն է այս հայերէնը մատենագրական լեզուի ամբառնալու:" 431էն յառաջ եղած մատենագրական աշխատասիրութեան մը վրայ արուած այս միջիւր կը պահանջէ:

1 Հայերէն Ս. Գրոց ինչ աղբիւրներէ թարգմանած ըլլալուն վրայ տակաւին քննադատ Ժորան չէ: Հուգ (Eins. ins N. T. I. էջ 399), Ա. Մայեր (Eins. էջ 559), Գաուէն (Eins. 3 Aufl. էջ 169), Բաբայէնցի (Patrol. 547) կ'ըսեն թէ Հայոց նախ ասորերէնէ թարգմանած ըլլան Ս. Գրքը: Այս տեսութիւնը Մ. խորհեացոյ տուած տեղեկութեան (Պատմ. Հայոց Գ. Ժգ. էջ 523, տպ. Վ. Է. Էնտ. 1881) եւ Ժորանի գրոց (Պատմ. վարուց եւ մահուան Ս. Մետրոպոլիտան) համաձայն խնդրութեան վրայ հաստատուած է: Մովսէսի պատմութեան եւ Ժորանի համաձայն խնդրութեան արժեքն վրայ քննադատներու ունեցած տեսակէտները վերը յիշեցինք. տես էջ 22: Սոնոց Խորհութեանը վրայ յիշած այս կարեւոր գէմ կ'ընէ օտ' որ Ղազար Գարպիցի (տեղ. էջ 48 երկու տեղ) միակ մէկ յունական թարգմանութեան վրայ կը խօսի, թէ պէտք են քիչ մը յառաջ "Կ խաւար" յայտնի տանիւնացն, դերձուներու թղտանքն վրայ խօսած է Ժորանի ընդարձակ խմբագրութեան մէջ, տպ. Վ. Էնտ. 1883) թարգմանութեան սկզբնական լեզուն (էջ 10) ի տեղ: Բայց էջ 21էն կ'երեւայ որ Սահակ Եփեսոսի ժողովքէն յառաջ արդէն յոյն ձեռագիրներն ունէր: Դարպիւններու միջեւ Ենթ (տեղ. էջ 22) կը կարծէ թէ Հայ Ս. Գրքը նախ եւ Սովսէսի տեսութեան թարգմանուած է: Ատարաբանութիւնները Հայ թարգմանութեան Պեղտիքի վրայն արագորոշելու կը մնին: Բայց որովհետեւ Ժորանի տեղեկութիւնը պայծառ է, Ղազար Ս. Գրոց թարգմանութեան ժամանակն իւր 50—80 տարի ետք է, եւ միշտ կողման ալ Մովսէսի տուած տեղեկութիւնները կասկածելի են, ուստի եւ Հայ թարգմանութիւնն հաստատական սկզբնագրերու հետ համամատուց միայն կարելի է այս խնդրին որոշել:

2 Գաուէն, Eins. 3. Aufl. էջ 122:

3 Nirschl Patrol. Գ. էջ 223. — Հայերէնը տես "Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագետ Պ. Գեղեցիկի էջ 76:

¹ Սեդ:

² Langlois, տեղ էջ 373:

որ լեզուական տեսակետէ կատարեալ ջատագովութիւնն ուշ ժամանակ դնենք: Բամենայն դէպս Ս. Թարգմանչացի, Պրոքէն դաւանալէն քանի մը տարի ետքը գրուած ըլլալու է « Ընդդէմ աղանդոցն »: Գէթ Տաւանական չէ որ Մետրոպոլիտանը ծագած ըլլայ Մարկիոնեան աղանդին վտանգն՝ որուն դէմ կը կռուի Եղիկ: Ինչու որ Կորինթի սրբոյն Մետրոպոլիտանը, երկու անգամ կը պատմէ իւր վարդապետին եռանդն ընդդէմ Թեոդոսի՝ եւ Բարբաբարիանոսաց՝ մոլորութեանց: Ապահով Կորինթի չէր լուր Մետրոպոլիտանը Մարկիոնեանց աղանդոյն դէմ՝ ալ ցուցցած եռանդը, եթէ Մետրոպոլիտանը ունեցած ըլլար այս աղանդին դէմ՝ ալ կռուելու: Եւ նկատելով որ Մետրոպոլիտանը ժամանակուսէ Տայական եկեղեցւոյ մէջ կենդանութեան դիրք բռնած էր, անկարելի էր որ Մարկիոնեան Տերիսութեան յերեւելէն իւր աչքէն վրիպէր: Ապաշին ասոր նկատմամբ բան մը չենք կարգար, եւ այս պատճառաւ կը հետեցնենք՝ թէ այս Տերիսականական յարձակումը Մետրոպոլիտանը մահու ընէն (441) ետքը Տայական եկեղեցւոյ կը սպառնա:

Ենթադրելով հանդերձ՝ թէ Եղիկ իրօք ջատագովութեան հեղինակն է, մեր ինքնոյն մէջ մտադրութեան արժանի է Կորինթի տուած աստեղծութիւնն ալ, թէ Կորինթացի Ս. Պրոքէն դաւանալէն ետքը Ս. Սահակոյ հետ նախ Ս. Գրիգոր Մարգարէտութիւնը սրբաբոլոք, եւ այնուհետեւ անոր հետ Ս. Գրիգոր բազմաթիւ մեկնութիւններ թարգմանեց — յամենայն դէպս՝ երկար ժամանակ պահանջող աշխատութիւններ: Կորինթացի աս ալ մտադիր ըլլալու կէտ մըն է, որ Կորինթ, որ 445ին Մետրոպոլիտանը վարդապետ, Եղիկին ու անոր մատենադարանէն գործունէութիւնն երկու անգամ յիշելով հանդերձ, անոր ջատագովական գործունէութիւնը չի յիշատակեր: Թամենայն դէպս մոռնալու չէ որ այս գրութեան մէջ՝ իւր վախճանէն դատելով, Եղիկայ վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ փնտռելու չէ: Ընդհակառակն ջատագովութեան երկրորդ գրքին մէջ տեղը յարմարութիւն ունի կ'երեւայ ցուցնելու թէ ջատագովութիւնս իբր 445ին կամ նոյն

թուականէն ետքը գրուած ըլլալու է, եթէ ստուգութիւն ալ չկարենայ յառաջ բերել: Սոյն տեղն Եղիկ կը հասկըցնէ թէ իւր ջատագովութիւնը գրելուն գլխաւոր պատճառն են պարսիկ պատուիրաններու չարք մէջ զուանականութիւնը տարածելու արդիւնաւոր փորձերը: Եթէ այս տեղեկութիւնն յիշելէ՝ սա պատմամբն հետ համեմատելու ըլլանք թէ Շապուհ Բ. ի թագաւորութենէն մինչեւ Թադիստի թագաւորութեան երկրորդ տարին — ուստի եւ Պարսից Ղուամ Ե. ի վարդապետութեան ժամանակ ալ — քրիստոնէական պաշտամունքը չարք մէջ ծաղկեալ ու շքեղ ժամանակ մ'ունեցաւ, եւ եթէ հաստատուա միտ դնենք՝ որ թէեւ երկիրը քաղաքականօրէն Պարսկաստանի հետ միացած էր, սակայն հայ ազգաբարձրուն ձեռքն էր վարչութիւնը, որոնք յազգային գնդերու վերին հրամանատարն էին, այն ատեն այս ժամանակաշրջանին մէջ աւելի ազգայնութեան ոգին կը զարթնէր: քան թէ պարսկական ոգին կը տարածուէր: Թարգմանութիւնները փոխառու Թադիստ Բ. ի ժամանակ որ 441ին Սասանեանց գահն ելած էր: Իրեն հպատակ ազգերն ըստ կարի իրարու հետ սերտիւ միացնելու գաղափարով վստաւած՝ ջանաց մէջ հաւատքի կապով իրարու հետ միացնել այն տարրերը, զորոնք ազգայնութեան սկզբունքն իրարմ անգործել կը սպառնա: Իր յուսար որ հայ ազգը կրօնքով Պարսից հետ մի ձուլելով՝ անոնց արտէն քրիստոնէայ Յուդայական հետ միանալու բաղձանքը վերջնականապէս արմատախիլ կ'ընէ: Այս վախճանաւ իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին նախ հանդարտութեամբ մոգութիւնը քարոզել տալ սկսաւ, որուն յաջորդեց քրիստոնէութեան ի չարք արինահեղ չալածումը: Ուստի եւ Պարսից կողմէն պատճառաւ կրօնական վտանգին դէմ պաշտպանուելու գործունէական պէտքը ջատագովութեան յորինման պատճառ որ համարինք, այն ատեն հարկ է որ 443(45)—448 տարիները գրուած ըլլայ: Ապահովութեամբ կրնանք յորինման ժամանակը 441—449 տարիներու մէջ դնել:

(Ամբլը Բու լանգուա:)

1 Անդ. էջ 25, տես նաեւ. Welte ի բառն Mesrop ի Kirichenlex. Ը. էջ 1307: Ոմանք Թեոդորոս Մարգարէտագրին հետ կը նշանակեն, համալ. Լանգուա: անդ.:

2 Անդ. էջ 18:

3 Անդ. էջ 21. համառոտ խմբագրութիւնն այս տեղեկութիւնը չունի:

4 Յէս Nirschl անդ. 228: — Յէս հայերէնն անդ՝ էջ 80:

1 Անդ. Բ. Բ. էջ 116: 2. Գարեգին ալ Եղիկայ ջատագովութիւնը պարսկական դռնին տարածման հետ կը կապէ, սակայն առանց ժամանակի որոշելու: Անդ. էջ 195, նշանակաւ Լանգուա անդ. էջ 371:

3 Անդ. էջ 7:

4 Ղազար Թարգման, անդ. էջ 130—135:

